

## GRÓF KLEBELSBERG KUNÓ.

Irta : Domanovszky Sándor.

**H**ÁROM esztendeje, hogy egy szomorú őszi estén harangzúgás közben, lobogó fáklyák áradatával kísérték utolsó nyugvóhelyére azt a férfit, akit Ravasz László «a legkonkrétabb s ugyanakkor a legnagyobb álmú magyar kultúrpolitikusnak» nevezett.

Három éve csak! és mégis az az érzésünk, mintha időközben hosszú idők zajlottak volna le, amelyek a csak minap átélt eseményeket és ez évek vezető férfiai már történeti perspektívába állították. Nehéz évek voltak ezek, szomorú tapasztalatokkal, keserves vergődéssel és küzdelmekkel, sok kényszerű lemondással. A tenger gond alatt öszülő fejek többet éltek át, mint boldogabb időkben évtizedek folyamán és a megítélés emberekről és tettekről a füllesztő légkör hevében szokatlanul gyorsan öltött érett alakot.

Klebelsberg Kunó gróf nem esett el politikai ellenfeleinek gyilkos golyóitól, mint egykori mestere, Tisza István, így a visszahatás sokszor ferde megítélésével szemben nem lehetett olyan viharosan megsemmisítő, de lassan tért hódítva mindenfelé terjed az a meggyőződés, hogy az embereknek revideálniuk kell róla alkotott ítéletüket.

Gróf Klebelsberg Kunó az embereket két táborra osztotta: a pozitív és a negatív emberek kategóriájára, de e két táboron belül is fokozatokat különböztetett meg. A pozitív oldalon az aktív, a produktív és a konstruktív emberek típusait. Egyéniségére talán semmi sem olyan jellemző, mint ez a szétválasztás. Vérmérsékletük sokakat megakadályozott abban, hogy megértéssel forduljanak lázas tevékenysége felé, amely különösen akkor bontakozott ki teljes erejében, amikor mint a szegény ország kultuszminisztere, vezető állásba került, amelynek súlya a Trianon utáni időkben szinte emberföltötti erőfeszítésekre ösztönözte. Hiúságot, törtetést, szertelen újítási vágyat, a rendelkezésre álló erők túlbecsülését vetették szemére. Csak kevesen voltak, akik lelkének redői közé bepillanthattak és érzés- és gondolatvilágának lényegét fölismerték. Sokan, még a hozzá közelállók közül is, csak azt látták, ami tevékenységi körüknél fogva őket magukat közelebről érdekelte, de nem látták gondolatvilágának nagy egységét, amelyben a lokális és szak szempontoknak néha egy-egy kérdésben jelentékeny áldozatokat kellett hozniuk az egész elgondolás egysége kedvéért. Ez sokszor félreértésre, sőt surlódásra vezetett ott is, ahol különben megvoltak a megértés föltételei. Így munkája gazdag volt küzdelmekben, működése erősen ki volt téve a kritikának. De Klebelsberg Kunó épp azért, mert aktív ember volt a szó legfőlfokozottabb értelmében, a küzdelmet szükségesnek tartotta, a kritika túlzásaival pedig keveset törődött. Hiszen «a munkás, az alkotó emberek szent összefogását» hirdette a «kritika túltengéseivel szemben», amiben negatív erők érvényesülését látta, és mert meg volt győződve, hogy «ha a negatív emberek befolyása a közvéleményben felülkerekednék, ez végzetesen megállítaná a nemzetet a modern haladás útján».

Bármennyire alapvetőknek tartjuk is azonban jellemvonásai közt erős

aktivizmusát, mellette lelkének egy másik alaptulajdonságát is ki kell emelnünk: fölényes intelligenciáját. Közéleti pályáján nem egyszer került abba a helyzetbe, hogy az aktív munka teréről visszaszorult. Ezek a korszakok az ő életében új és új tanulmányok és elmélyedések időszakai voltak, amelyekbe az aktív embernek ugyanazzal a leküzdhetetlen hevével vetette bele magát, amely őt alkotásaiban is jellemezte. A tanulmány és a gondolataibamélyedés éppen olyan szűkséglet volt számára, mint a cselekvés, a tett. Nem az ismeretanyag kapzsi fölraktározása, hanem az ismeretek alkalmazása kedvéért! Így mélyedt el, amikor az államtitkárságtól visszavonult, történelmi tanulmányokba, a miniszteri székéből távozása után pedig a külpolitika vizsgálatába.

Ezek folyamán, hogy haladásunk akadályai közül a nemzeti hibákat lehetőleg ki lehessen küszöbölni, sürgette fölkutatásukat, különösen a hanyatló korok tanulmányozását, sokszor mutatva rá egy-egy nemzeti gyarlóságunkra. De talán egyiket sem emlegette annyit, mint azt, hogy a gondolatsorokat nem szoktuk végig gondolni, hogy «Magyarország a végig nem gondolt gondolatsorok hazája», ahol «az emberek a logikai következtetéseknek fonalát csak addig a pontig vezetik le és követik, ameddig az ő felfogásuknak kedvez és nem mennek tovább, különösen akkor nem, ha a továbbvezetett konzekvenciák már egészen más képet mutatnak». Ezt a hibát éppen azért látta olyan élesen, mert maga mindig kerülni igyekezett, mert ő a végiggondolt gondolatsorok embere volt.

1917-ben Thallóczy Lajos tragikus halála a Magyar Történelmi Társulatot az elnökválasztás nehéz feladata elé állította. Gróf Klebelsberg Kunóval, mint államtitkárral, akkor a konstantinápolyi történelmi intézettel kapcsolatban éppen megbeszélések folytak. Ezek folyamán ismerte fel a Társulat akkori elnöksége azt a nagy értéket, amelyet Klebelsberg gróf egyéniségének éppen a gondolatoknak ez a végiggondolása adott és e felismerés hatása alatt jelölte őt a megüresedett elnöki székre. S hogy érésben milyen helyes volt elhatározása, azt nemcsak a Társulatnak az ő elnöksége alatt bekövetkezett fényes virágzása s az ő tervei szerint megindult új kiadványsorozatok igazolták, hanem már az új elnök első megnyitóbeszéde is, amely a Társulat további céljait azonnal pontosan kitűzte.

Gróf Klebelsberg Kunó világnézetének mindig megvoltak mély meggyőződésen alapuló szilárd fundamentumai: vallásossága, erős nemzeti érzése, cselekedeteivel szemben igen szigorúan értelmezett felelősségérzete, amelyből konzervatív alapon álló, de különösen kultúrális, szociális és gazdasági téren határozott haladást követelő nézetei fakadtak. Aktivizmusából következett, hogy mindig a cselekvés és a munka embere volt. Politikai egyéniségének éles profilját azonban csak az összeomlás, a trianoni béke keservei s a nyomokban nemzetünkre nehezedett elviselhetetlen nyomás alakították ki.

Az a Klebelsberg Kunó, aki korábban a Julián-egyesület ügyeit vezette és a világháború alatt a rokkantügyek gondozója volt, változatos közigazgatási pályája folyamán mélyen belenézett a tömegek életébe. A nagy katasztrófát ő különböző szempontok megvilágításában látta s mint a vízszabályozó mérnök, akinek gátjait az ár átszakította, tevékenységét mindjárt arra állította be, hogyan lehet az alapjaiban megrendült védőszerkezetet a változott viszonyokhoz mérten úgy átépíteni, hogy az a további békés munkát és életet lehetővé tegye.

Minthogy a fejleményeket nemcsak külső megjelenésükben látta, hanem lényegüket is határozottan fölismerte, tisztában volt azzal, hogy lokális termé-

szetű orvoslással a bajokon segíteni nem lehet, hogy az, aminek jönnie kell, nem lehet egyszerűen kitarozott formájában a régi. A kormányzat egyik felelős helyéről erélyesen megindította a munkát saját resszortjában, de elgondolása nem a resszort szűk kereteiben mozgott. 1928-ban gondolatait a nyilvánosság elé vitte, nem elméleti rendszeres földolgozásban, hanem töredékesen és a közönséghez szólva úgy, ahogy a napi munka fáradalmai közt kifejtésükre ideje és módja akadt. Elveinek a «neonacionalizmus» nevet adta, már a névben is jelezni akarva azt, hogy nem lehet szó egyszerű továbbfolytatásról, hogy az összeomlott épületet fokozatosan, de késlekedés nélkül újjá kell építeni.

Nem volt ábrándozó. Mikor a neonacionalizmusról szóló cikkeit összegyűjtve kiadta, a könyv élére jelszól az írt: «Eszmények nélkül nem lehet élni, illuziókban nem szabad élni». Aktivista lényé élesen elítélt minden pesszimizmust. Egyáltalán nem látta rózsás színben sem a pillanatnyi helyzetet, sem a jövőt, de nagyon jól tudta, hogy a pesszimizmus csak leköti és megbénítja az alkotó erőt, hogy a kétségbeesés csak elernyeszt és veszedelembé dönt. A gyógyulást tehát csak bizakodó hangulattól remélte, «a politikai élet oxigénjét» az optimizmusban látta. «Varjú módra — írta — sohasem károgtam a pesszimizmust az emberek fölébe. Gyalázatos szerep ez akkor, amikor éppen a nemzet reményének és bizalmának föntartásán múlik minden. De önámításra sem vagyok kapható». A katasztrófák nemzete — így nevezte a magyart — megállapítása szerint «állandóan fenyegetve volt s egyetlen század sem tűnt le anélkül, hogy a lét és nemlét kérdése elé ne állította volna». E letagadhatatlan szomorú ténnyel szemben azonban azt hirdette, hogy a legnagyobb katasztrófák után is mindig képes volt a belső megújulásra. Ezt nevezte «történelmi optimizmusnak». «És mért a nemzet rejtett megújító erőit minden téren munkában látom, — mondotta — ebből vonom le jelen helyzetünkre nézve optimizmusomat, amely nem kedélyhangulat, hanem történelmi szemlélet eredménye.»

«Bizalom, munka, óriási erőfeszítések, művek, alkotások — ez az emelkedés egyedüli útja». Határozottan fölhívta a csodaváráó optimisták figyelmét, hogy «nagy adag naivitás kell ahhoz, hogy azt higgyük: dolgaink csak úgy egyszerűen, óriási nélkülözések, szenvedések és áldozatok nélkül jobbra fordulhatnak» s arra, hogy a kedvezőtlen világhelyzetet akceptálnunk kell, hogy «nincs számunkra kitérés, a hallatlan nehézségekkel meg kell küzdenünk vagy megsemmisülnünk». De nemcsak a nehézségekre mutatott rá, amelyeket le kell küzdeni, hanem a módra is, ahogy az lehetséges: «Igaz ugyan — írta —, hogy aki pusztá fejével rohamozik a sziklafal ellen, az összezúzza koponyáját; igaz az is, hogy még hatalmas kalapáccsal is hiába dörömbölnénk a végzetes gránitfalon, de lám, hajthatatlan akaraterő és technikai tudás a Szent Gotthárd és a Szimplon sziklatömegein át 12—20 kilométeres alagutat ütött át. Láttam nyolc köbméteres gránitkockát, mely valóságos szimboluma volt a törhetetlen ellenállásnak, és a hidraulikus prés egyetlen perc alatt szétnyomta és szilánkokra, darabokra mállva esett szét. Így van ez az erkölcsi és szellemi életben is. Ha nagyok az akadályok, akkor még nagyobb akaraterő és a modern tudás hatalmának hidraulikus présével roppantsuk szét azokat — és íme, mindjárt mi kerekedtünk fölül».

Az alkalmazott képben Klebelsberg két nagy gondolatot egyesített, hogy a nagy nehézségeknek nem szabad elkedvetlenítőleg hatniok, ellenkezőleg csak fel kell fokozniok akarataunkat és erőfeszítésünket; és hogy ahol a fizikai erő elégtelen, a tudomány hatalmával kell meghatványozni.

A csonka határok közt, a megalázásban is erősnek akarta látni a magyart. Nem sokra értékelte a szónokló és kesergő hazafiságot. Ennél sokkal többet kívánt, egy új magyar embertípus kimunkálását, egy pozitív «dolgozó, szerző, családjának helyzetét emelni és biztosítani igyekvő» embertípust, aki «keveset beszél és szónokol, de annál többet dolgozik és alkot; aki olyan nyomatékkal tud akarni, mint ahogy az újfajta acélfúrók könnyűszerrel áthatnak a legerősebb páncélfalon; aki nem meríti ki erejét vitákban, perpatvarokban, feleselésben, hanem aki minden energiáját öntudatosan a kitűzött célokra koncentrálni tudja».

Mint alkotó ember, alkotásokkal akarta nemzetét a haza földjével összefűzni, mert «szent az a munka, amely magát az ország felületét, földrajzi szerkezetét gyökeresen átalakítja»; mert az ő érzése szerint a «nép csak azzal szerez jogot ahhoz a földhöz, amely hazája, ha azt halhatatlan művekkel magához, nemzeti génuszához kapcsolja», mert «a haza földjére ontott véren kívül a művek és alkotások azok, amelyek révén a nemzet magát a haza földjével elválaszthatatlanul jegyzi el». Ebben a földben nem csak a hantot akarta látni, amely eltakar; az elbukás tragikus momentumával szemben ő az «élet nagyszerű principiumát» hangsúlyozta: «Tekintsük ezt a pompás magyar földet csakugyan éltetőnknek, aminek megvalósulásához azonban kell, hogy mint a növény erőt merít a földből, úgy a nemzet is szívja ki a haza földjéből azokat az erőket, amelyek felvirágzásának és nagyságának nélkülözhetetlen előfeltételei».

A nagy erőfeszítések és áldozatok pillanataival szemben pedig a hazafiságot a hétköznapi életben is érvényesíteni kívánta, mert «a nemzet élete hétköznapiak hőmpolyóg tovább és meggyőződése szerint éppen ezeken a hétköznapiakon nincs kihasználva a magyar hazafiság a nemzet megerősítése érdekében, mert nincsenek azok a közbeeső célok kitűzve, amelyek elérésén a maga módja szerint mindenki és napról-napra dolgozhatik».

Hazafisága tehát nem az ünnepnapnak szólott, hanem mindig a munkával és az alkotásokkal kapcsolódott akaratot, erőfeszítést és áldozatot követelt. Ezért azt óhajtotta, hogy az új korszak új ideológiájában «az új nemzedék eszménye ne a politizálás legyen», hanem a közegészségügyi, kulturális, tudományos és irodalmi, közgazdasági és szociálpolitikai alkotás». Koncentrikusabb alkotásokat kívánt, «ami a tömegek fantáziáját fölizgassa». Az erkölcsi alapokon nyugvó nacionalizmus és a gazdasági termékenység gondolatát akarta az új nemzedékbe belevinni. Ezzel a mentalitással nem lehetett egyszerű, szürke kultuszminiszter, aki csak a napi adminisztrációt végezte. Az alkotásokat, amelyekre aktivitása őt szakadatlanul ösztönözte, gondolkodásának ezek az általános alapelvei határozták meg. Minden törekvése, törvényjavaslata, alapítása és rendelkezése: elvi, tárgyi és személyi elhatárolás, mint rész ennek az eszmei egésznek a szolgálatában állott. Ez a kapcsolat tette őt a kormányzás művészevé.

Sok gáncs érte őt a vidéki egyetemek fenntartása miatt, de a gáncsokdók hol pénzügyi, hol színvonalai és túltermelési szempontokat sorakoztattak föl ellene, holott az ő elgondolása máson alapult. A trianoni béke Magyarországnak csak legmagyarabb, de helyenként kulturális szempontból legelhanyagoltabb részét hagyta meg. Klebelsberg teljes mértékben érezte ennek az elhanyagoltságnak nyomasztó súlyát. Felismerve a művelődési tényezők szörnyű fontosságát — amint magát kifejezte —: «Budapest közgazdasági és kulturális lámpáit» nem tartotta «elég erőseknek ahhoz, hogy Magyarország

egész területét gazdasági és művelődési sugarakkal megvilágítsák», vidéki gócpontok kifejlesztését sürgette tehát, hogy a «perifériákon ne legyen nagy a kulturális éjszaka». Ezért sürgette, hogy «az ország területi megoszlásának és társadalmi tagozódásának mélyebbreható elemzése révén fel kell ismerni azokat a főpilléreket, amelyeken a magyar művelődés nyugszik». Ilyenekül pedig elsősorban a várost és az értelmi középosztályt jelölte meg. A városok fejlődésétől várta a fogékonyság fellendülését a művelődés iránt. A «statisztikai városokból» «a szó igaz értelmében vett városokat» akart fejleszteni. Aggódva látta azonban, «hogy mind a kormányban, mind az ellenzéken a városi érdekek öntudatos meglátása, felismerése és képviselése körül vajmi kevés történik». Magára maradván, legalább saját hatáskörében nem akart lemaradni a szükséges intézkedésekkel. Egész decentralizációs politikája ezen az elgondoláson sarkallott.

A művelődési kérdésbe pedig mindig belejátszott a lét és nemlét felvetésének gondolata. Klebelsberg semmitől sem tartott annyira, mint hogy a vesztett háború nyomorúsága kulturdefetizmusra vezethet. Ellene nemcsak logikai érveléssel és hatásos képekkel lépett föl, hanem ismételten hivatkozott külföldi történelmi példákra is. Humboldt Vilmoséra Poroszországban és Jules Ferryre Franciaországban, akik mint kultuszminiszterek hazájuk 1806-iki, illetve 1871-iki súlyos vereségei után erkölcsi és szellemi erővel hatványozták meg nemzetüknek a háborúk folyamán megcsökkenő fizikai erejét. Hirdette, hogy a kultúra «kenyér és hatalmi kérdés», hogy a kultusz-tárca az adott viszonyok közt voltaképpen «honvédelmi tárca», hogy a trianoni börtönajtót mindenekelőtt «a tudás erejével döngethetjük és a szellem szavával hirdetjük a világ nemzeteinek a magyar igazságot»; egyben arra is figyelmeztetve a kulturális befektetések ellenségeit, hogy «a kultúra nem olyan kincs, amelyet pusztán őrzéssel meg lehet tartani. Mert a művelődést minden egyes nemzedéknek verejtékes munkával kell újra és újra kiküzdenie s a nemzetnek is folyvást dolgoznia kell, hogy a maga művelődési szintjét fenntarthassa».

A kulturális lemaradás veszedelmének érzékeltetésére különösen két képet szegzett szembe a kulturdefetistákkal. «Nem szeretném — mondotta 1925-ben egyik parlamenti beszédében —, ha a jövő magyar nemzedék a kultúra elültöltő puskáival felszerelve szemben találná magát más nemzetek kulturális tankjaival, repülőgépeivel és más modern fegyvereivel». Még élesebben fejezte azonban ki aggályait egy, az évek folyamán ismételten visszatérő képében: «Ne feledjük el, hogy az a szent terület, amelyet mi hazánknak nevezünk, Középeurópában, Európa belvárosában fekszik és ha mi magyarok csak egy kisebb műveltségű állam zsufedeles házában akarnánk élni, akkor ilyen ház számára nagyon korán túlságosan drágává válnék Európának ebben a belvárosában a házhely. Lebontanák zsufedeles házunkat és más szerencsésebb nemzetek építenének itt palotát».

Nagyon primitív elgondolásnak tekintette, ha Trianon okozta gazdasági válságunkból azt a következtetést vonnánk le, hogy elszegényedtünk, tehát ne tanuljunk. «Kevesebb költséget, tehát kevesebb iskolát, kevesebb tudást». Ezzel szemben a Trianon utáni kultúrpolitika gondolatsorát így szövegezte meg: «nagyobb nehézségekkel kell az életben megküzdenünk, amihez nagyobb tudás kell».

A legszerencsétlenebb gondolatnak tartotta helyzetünknek olyatén megítélését is, «hogy még az a nyolcmillió magyar is sok, amit Trianon nekünk meghagyott», ő a bajt abban látta, «hogy annyian, ahányan vagyunk, nem

dolgozunk sokkal többet. Nem sok ezen a darab földön az a nyolcmillió ember, hanem kevés a kifejtett munkája és nem elég az intelligenciája».

Kultúrpolitikájának alaptétele tehát: «a program nem lehet más, mint: a nemzeti termelés élére európai nívón álló vezetők ezreit, a nemzeti termelés szolgálatába pedig magas erkölcsi és értelmi kultúrával bíró tömegek milliós állítani». Más fogalmazásban: «emelni a magyar tömegek művelődési szintjét, erkölcsi és szellemi belértékét, fajsúlyát és ennek a műveltebb nemzetnek olyan vezetőket adni, akiknek a méretei megütik az európai dimenziókat, akiket a nemzet minden téren bizalommal és a siker reményével követhet». A széles tömeget nevezte ő a «cselekvés materialistáinak», akik a mindennapi kenyérért dolgoznak. Felettük állanak a «cselekvés idealistái, akik a megvalósítás, a realizáció képességével organizatórikus fantáziát párosítanak».

Minden kultúrpolitikának megvan a bifurkációja: népművelés és magas műveltség. Ennek elválasztása bizonyára nem klebelsbergi gondolat, az egyéni csak a szétválasztás megfogalmazási formája s a kérdés, hogy a kettő közül melyik áll előtérben. Klebelsberggel szemben mindig az volt a vád, hogy politikájában a népművelés elhanyagolásával csak a magas műveltség érvényesül. A tanyai iskolák építésének megindítása, az ötezer népiskolai objektum, amely minisztersége idején felépült, alig tudott valamit is változtatni ezen a nézeten, nem azért, mintha Klebelsberg politikája egyoldalú lett volna, de a dolog természeténél fogva, mert a magas műveltség egészen más gondozást kíván, mint a népművelés. Klebelsberg ezt úgy fejezte ki: «aki népoktatást szervez, az szórja bőven a művelődés magvát a nép széles rétegeinek televény földjébe, mint a magvető. Aki tudós-nevelés körül törődik, az legyen orchideakertész, foglalkozzék minden cseréppel külön-külön». Ez az orchideakertészet, amelyet ő nagy passzióval és hozzáértéssel üzött, keltette föl az irigységet. A hozzánemértők nem akarták elhinni, hogy a tudomány meglehází növény, amelynek a szeretet melege és folytonos ápolás kell. Hiába magyarázta a miniszter, hogy a kérdést nem lehet úgy felállítani, *vagy* magas kultúra, *vagy* népművelés, hogy az élet nem ismer *«vagy-vagy»*-okat, hanem csak *«és»*-eket; az át nem gondolt jelszavakat boldog-boldogtalan unos-untalan ismételte. Ebben a részben nem sikerült neki a kedvezően atmoszférát megváltoztatnia.

A tudományos kutatás tervszerű támogatása és a tudós- és szakemberképzés, az ennek érdekében szervezett ösztöndíjakció és a szolgálatában álló külföldi kollégiumok nemhogy minden fényes eredményeik ellenére sem tudták megszerezni a közönség érzelmeinek éltető melegét, hanem a fagyasztó közöny közepette csak Klebelsberg és szűkebb munkatársai gondoskodásának köszönhették, hogy eredményes munkát fejthettek ki.

Klebelsberg nem várt mindent a saját tevékenységétől, sem az általa létesített intézményektől. Az volt a véleménye, hogy «a miniszternek a nagy ügyeket kell a kezében tartania és madártávlatból biztos áttekintéssel kell bírnia az egésze fölött, belenyúlva ott, ahol újítani vagy javítani kell». Csak úgy tud igazán kormányozni, ha «a nagy főaldatokra korlátozza magát», «tevékenységének lényege pedig az, hogy az egyes nagy kormányzati ágak élére kiváló munkatársakat nyerjen meg». Másrészt azt vallotta: «hiába alkotunk mi törvényeket, hiába dolgozunk mi ki végrehajtási utasításokat, minden azon múlik, hogy lesznek-e emberek, akik azt végre is tudják hajtani». Ezért tartotta fontosnak néhány ezer vezető szerepre alkalmas szakember céltudatos kiképzését.

Azzal a hittel szemben, hogy az igazi tehetség magának úgysis utat tör, rámutatott, hogy mily gyakori jelenség nálunk «a kedvezőtlen külső körülmények vagy belső állhatatlanság következtében kettészakadt pálya», hogy éppen «a legfinomabb, az üde, derüs tehetségek, a bájos alkotásoknak ezek a játékos hajlamú mesterei törnek le a legkönnyebben». Attól féltette a nemzetet, hogy ha «nem képes tehetséges fiainak kifejlődését biztosítani és őket a nekik megfelelő helyre állítani, a középszerűség kezén elorvad».

Ehhez a gondolatsorhoz tartozik a külföldi kapcsolatok kiépítése. «Veszedelmes önámításnak» minősítette, «ha számra nézve kisebb nemzetek azt képzelik, hogy ők a saját keblükben mindazokat a kultúrértékeket kitermelhetik, amelyek valamely modern nemzet szellemi életét kitöltik». Rámutatott, hogy még nagy nemzetek kulturális életének is megártott az elzárkózás, saját szellemi életük túlbecsülése. Külföldi tanulmányok, külföldi tapasztalat, idegen nyelvtudás voltak erészben követelményei, az utóbbi vámügyi és egyéb nemzetközi tárgyalások szempontjából is, mert a nehézségek, amelyek a tárgyaló gondolatainak idegen nyelven való kifejezését megbénítják, «egyetlen tarifátételnél is több kárt okozhatnak, mint amennyibe egy egész egyetem kerül». Nem külföldieskedni akart, nem a nemzeti sajátosságokat elnyomni, de a külföldről újabb ösztönzéseket szerezni. Ezt nevezte «kulturpolitikai vegyészetnek». Ezért óvakodott egy idegen kultúra egyoldalú hatásának érvényesítésétől, ezért akarta a magyar ösztöndíjasokat szétszórni az egész világon.

Nagyon fontos volt azonban ez a szempont a magas kultúra, az önálló tudományos kutatás támogatása szempontjából is. Azoknak, akik tudományos politikájával a népművelés jelszavát szegezték szembe, nyíltan megmondta: «hogyha a magas kultúrának laboratóriumaiban Magyarországon megáll a munka, akkor a magyar néptanító is kint a falun és tanyán csak idegen műveltségnek lehet utazó ügynöke, de semmiesetre sem terjesztheti azt a művelődést, amelytől évezredes nemzetünknek egy második évezredét is várjuk»; «akkor csak idegen kultúrát hordhatnánk széjjel és ezzel kiforgatnánk eredetiségéből a magyar nép lelkét».

Ezek a gondolatok érlelték meg benne a tudományos kutatás szempontjainak megértését, az önálló kutatómunka szeretetét. Nem volt miniszter, aki reszortjának ezt az ágát annyira személyes ügyének tekintette volna, aki olyan odaadó figyelemmel kísérte volna ezt a munkát és annyira örült volna eredményeinek. Ezért tekintették a magas műveltség exponensének, ezért vádolták egyoldalúsággal, ámbár ösztönzései e téren is a magyar művelődés egészének ügyét szolgálták, mert jól tudta, hogy a művelődés fölülről halad lefelé s a széles tömegek műveltsége érdekében a gyenge értelmiségi réteget kell erősíteni.

Ezek a gondolatok különösen életének utolsó éveiben öltöttek élesen kiformált alakot. Amikor visszavonulva a miniszteri székből a külpolitika és a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozásába mélyedt el, felvetődött előtte a kérdés, hogy a világ mai államférfiai a helyzet magaslatán állanak-e? A választ erre úgy fogalmazta meg, hogy szellemi kapacitásuk nem kisebb, mint azelőtt, hanem a viszonyok nőttek meg. «Óriási erőfeszítések közt az egész földtekét egy egységgé kovácsolták össze és ezekkel az erőkkel szemben ma még az egyesek és államok és államférfiak nem tudnak megállni; és ez a magyarázata annak, hogy a gazdasági és politikai vezetőket tehetetleneknek érzik a nemzetek». «A technika nagy szárnyalását nem tudja a politikus és a közgazdász követni. Itt olyan feladatokra vállalkoztak, amelyeknek megvaló-

sítására nem ért meg az emberi elme». Az összes kontinensek gazdasági és politikai ereje, egyetlen medencébe összeeresztve úgy forr és kavarog, «mint egy varázsló lombikja». Ez a szemlélet csak megerősítette benne azt a már korábban is feltűnő gondolatot, hogy a vezéregyéniségekről a súlypont átolódott az értelmi középosztályra s az új korszellem kimunkálását az végül el kollektíven. Amiből Magyarországra így vonta le a következtetést: «Az a sorsdöntő kérdés, hogy a magyar értelmiség tud-e olyan szellemi atmoszférát kifejleszteni, amelyben megszülethetik, kifejlődhetnek, megerősödhetnek, tetté érlelődhetnek az az alapgondolat, az a vezéreszme, amelynek követése üdvöt hozhat az országra». Semmi kétség, hogy erre igenlő választ szeretett volna adni, hogy ebben az irányban dolgozott, hogy szervező munkájával ezt a célt szolgálta, de lelkében ott élt egy korábbi megállapítás, abból az időből, amikor a nemzeti hibákat kutatgatta: «A hatalmas magyar hazafiságnak van egy nagy gyengéje s ez az, hogy számbelileg aránylag kicsiny az a réteg, amely ennek a nagy érzésnek az aktív hordozója».

Ez a kétség hatalmas ösztönzője volt tetteirenek és megerősítette régebbi tételében: «Az új nemzedék akarateréjét az aktivizmus jegyében meghatározni és ez akaraterő elé odailleszteni a nagyobb természettudományi, technikai, orvosi, gazdasági tudás gyémántfűrőjét —, amely átütötte az Alpesek főgerincének sziklatömbjeit is — ez számunkra az egyedül járható út».

De még egy szót kell szólanom cselekvésének fáradhatatlan és türelmetlen üteméről, amit még eszméinek őszinte hívei közül is sokan nem értettek meg. Ezt nemcsak Trianon nyomorúsága és a planetáris arányokban megduzzadt politikai viszonyok diktálták rá. A multnak két szomorú öröksége tüzelte az alkotások ütemének erőltetésére: a török uralom és az egykori osztrák symbiosis, amely kulturális fejlődésünket mindig megakasztotta anélkül, hogy helyébe lelkileg valami számottevőt tudott volna adni. Úgy látta, hogy az ebből származó elmaradottságunkból még egy-két évtizedet pótolnunk kell, mert különben nem remélhetjük nemzeti álmaink teljesülését. Mert «rettenetes volna lekésni arról a gyorsvonatról, amelyen Európa nemzetei robognak előre egy ma még beláthatatlan fejlődés hihetetlen távolságai felé». Nekünk nincs időnk! ez zúgott fülében szakadatlanul, ez hajtotta és ezért hajtott munkatársai között mindenkit, akitől valamit várt.

Illőnek tartottam a feledés homályából felidézni ezeket a gondolatokat. Gondolatok sorait vonultattam el, amelyekben élet lüktet, amelyeket szent érzések hevitenek. És ha sikerült őket helyesen sorrendbe szednem, sokan igazat fognak nekem adni, hogy ez a végiggondolt gondolatok szoros szövevénye. Rendszer, amelyben a részek az óramű fogaskerekeinek pontosságával illeszkednek össze, hogy egymást erősítve a közös célt szolgálják. Ilyennek szerette volna látni a nagy szervező az egész magyar nemzeti életet s ha nem is az egészben, de legalább kulturális részében az ő aktivizmusa volt a fáradhatatlan hajtóerő.

Igy fest az az isteni szikra, az a magyar éjszákban fényesen lobogó láng, amely három év előtt a klinika betegágyán időnek előtte, váratlanul és hirtelen kialudt. Tevékenységében volt egy időpont, amikor hasonló gondolkodású barátaival egy meghitt kör szervezésére gondolt. A fáklyahordók társaságának akarta azt elnevezni. S ha a fáklyahordók köre Klebelsberg gróf elgondolásában nem is valósult meg, az ellobbant láng fénye barátai közt tovább világít, melege most is hevíti a lelkeket, s akik a lángot lelkükbe fogadták, tovább fogják adni új nemzedékeknek.